

Anders Bøgh: Mere om selvejerne i senmiddelalderen

Erik Hofmeister har i nærværende tidsskrift bd. XXX s. 216 ff. bæret mig (og Michael Hertz) med at polemisere mod nogle ting, vi skrev for nogle år siden. Dette har sammen med mange frugtbare diskussioner med min »chef« Erik Ulsig samt tanker, jeg har tænkt, siden mit lille indlæg blev trykt,¹ foranlediget mig til nedenstående betragtninger over indskrænkningerne i selvejerbøndernes personlige frihed i senmiddelalderen.

Alle er enige om, at der skete nogle alvorlige indskrænkninger i selvejerbøndernes dispositionsfrihed i senmiddelalderen. Det, der er til debat, er, hvorledes man retteligst bør karakterisere disse indskrænkninger, samt hvilket retsgrundlag de hvilede på. Jeg skal nedenfor forsøge at vende om på den rækkefølge, hvori disse problemer vanligvis behandles: Ved nogle forhåbentlig uddybende betragtninger over retsgrundlag, retsindhold og retsudvikling, vil jeg søge at nå frem til spørgsmålet om, hvad denne retstilstand skal kaldes. Jeg skal dog forudskikke, at jeg ikke anser det for realistisk at behandle retsprin-

cipper og deres virkninger uden hensyntagen til deres samspil med den sociale og økonomiske udvikling. Jeg skal i øvrigt holde mig til to hovedaspekter af sagen: 1) Selvejernes muligheder for at disponere over deres egen person, og 2) oprindelsen til forbudet mod, at selvejerne solgte deres jord til privilegerede godsejere.²

Kr. Erslev, jeg og Erik Hofmeister var enige om, at retsgrundlaget for indskrænkningerne i selvejernes dispositionsfrihed over deres egen person skulle søges i Dronning Margrethes Forordning af 1396 § 6. Erik Ulsig har imidlertid udtrykt en vis tvivl overfor dette. § 6 siger, at selvejerbønder, som har forladt kronen siden 1368 skal betale deres landgilde for 1396 til deres nuværende herrer samt 3 mark i førlov/flytteafgift og så vende tilbage til kronen. Dette gælder jo imidlertid åbenbart kun for (evt. forhenværende) selvejere, som har fundet beskæftigelse som fæstebønder hos godsejere. Dertil kommer, at bestemmelsen udelukkende retter sig mod fortiden. Meningen med § 6 var altså snarest at sætte »et plaster på såret« hos de godsejere, der således måtte afgive værdifuld arbejdskraft.³ Nu kan man sige, at det er så heldigt, at også § 4 1396 taler om, at selvejerbønder

1. E. Hofmeister: Et senmiddelalderligt selvejerstavnsbånd?. Fortid og Nutid bd. 30, 1983 s. 216–220; A. Bøgh: Et bidrag til klassekampens historie ca. 1439–1523, Fortid og Nutid bd. 28, 1979 s. 285–89; M. Hertz: »Beskeden Mand«. Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. En skitse, Bol og By 2,2, 1978 s. 77–106; jvf. også Erik Ulsig: Kronens kamp for bevarelsen af skattegodset 1241–1396, Sv. E. Green-Pedersen m.fl. (red.): Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance, Festskrift til Poul Enemark, 1983.
2. For øvrige aspekter af selvejernes dispositionsmuligheder i senmiddelalderen kan henvises til Erik Hofmeisters artikel »Selvejerbøndernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder. Nogle hovedaspekter«, som vil blive trykt i det (i skrivende stund) kommende nummer af tidsskriftet Historie. Denne artikel har Erik Hofmeister velvilligst stillet til min rådighed i manuskript.
3. Ulsig (n. 1) s. 214f; E. Kroman (ed.): Den Danske Rigslovgivning til 1400, 1971, s. 337, 341f (herefter kaldt: DRL 1400), jvf. også Erslev i HT 8, II, 1909–10 s. 72. Meningen med den tilsvarende bestemmelse i Lollands Vilkår § 12 (AAG V s. 64) må så være præcis den samme: At indskærpe, at godsejerne skulle have dette plaster også i 1446 – samt at fremadrette bestemmelsen (forsåvidt som man har anset dette for nødvendigt).

(og selvejerjord), som har forladt kronen siden 1368, skal komme tilbage. Men denne bestemmelse retter sig jo også mod fortiden samtidig med, at der for selvejerjordens vedkommende træffes foranstaltninger til at rette bestemmelsen fremad i § 5. Imidlertid beskæftiger også forordningens § 11 sig med den her behandlede problematik: »engen tagæ bønder eller køpmen till synæ swænæ eller fordawtingæ, men lade them bliffue vndher kronen oc kongingen, som them bør at vare«. ⁴ Forordningen vil altså hævde, at der består den almene retstilstand, at selvejere (og købmænd) hører til under kronen og ikke må forlade denne.

Men hvad vil det nu mere præcist sige at »blive under kronen«? Den juridiske kerne i dette er givetvis det feudale tjeneste-/kontraktforhold: tjeneste mod beskyttelse. Eller mere prosaisk: afgifter mod værn/forsvar/tutitio. ⁵ Så længe man er selvejer (dvs. også når man bliver det ved arv) skal man blive under kronens værn og tjeneste og dermed svare de afgifter, der er forbundet med den stilling, hvori man befinder sig. Man må altså ikke begive sig ind under anden mands værn og tjeneste. Men man kan naturligvis forlade tjeneste-/værnforholdet til kronen, hvis man holder op med at være selvejer, dvs. sælger sin jord. ⁶

Imidlertid virker det ikke som om Forordningen af 1396 anser den i § 11 udtrykte retsnorm for at være en nyhed. Tværtimod anser den jo i § 4 og § 6 denne retsnorm for at have været gældende i hvert tilfælde siden 1368.

Det er da også muligt at følge den længere tilbage. I den såkaldte Landefred 1360 kap. II, 11 opregnes først de grupper, som ikke har *anden* lovlig værge/forsvarer/tutor. Dem skal kongen værne. Og dernæst opregnes de grupper, for hvilke kongen »respondere habet et tenetur«, nemlig »uillani, civitatenses, bondones, mercatores, hospites, rustici, homines trium marcharum, tota familia regis«. Købstadsboere, købmænd (hjemlige og udenlandske), selvejerbønder og (kronens) fæstebønder var eller blev altså fuldstændig på linie med kongens husstand/hoffet underkastet kongens værn. ⁷ Landefreden 1360 betegner slutstenen i udviklingen frem mod, at alle grupper i det danske samfund blev underkastet det feudale værn-/tjenesteforhold. Og selvejerne kom netop med ved denne lejlighed. Tidligere var de normalt deres egne værger. ⁸ Men hermed var deres skæbne også – i hvert tilfælde på længere sigt – beseglet.

Der indtrådte imidlertid en art mellemspil med kong Olavs Håndfæstning af 3. maj 1376 § 21, hvor det tillodes selvejere at tage tjeneste som bryder hos andre, når blot de svarede kronen afgifter af deres eget. ⁹ Selvejerne fik altså tilladelse til at indgå i to forskellige tjeneste-/værnforhold til to forskellige herrer. Men denne tilladelse blev, som vi har set, ophævet i 1396 – vistnok også med tilbagevirkende kraft. ¹⁰ Risikoen for at den ene rettigehedshavers fordringer i sådanne tilfælde blev uerholdelig eller meget vanskelig at erholde var naturligvis også stor.

De ovenfor behandlede retslige forhold af-

-
4. DRL 1400 s. 337 m. min understegning.
 5. Jvf. Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati, 1945/68/74 s. 136–43 samt O. Bernild & H. Jensen: Den feudale produktionsmådes historie i Danmark ca. 1200 til ca. 1800 I, 1978 s. 126ff. Det er således ikke så mærkeligt, at nogle fynske selvejerbønder i 1466 betegnes som »kronens vornede« (Dipl. Chr. I nr. 133, jvf. Hertz (n. 1) s. 91 og Steenstrup i HT 5, VI, 1886–87 s. 343).
 6. Jvf. Hofmeister (n. 1) s. 218 ff.
 7. DRL 1400 s. 247. Jeg følger her i det store og hele Aksel E. Christensens tolkning i »Ret og Magt i dansk middelalder« (1978, s. 53f), som langt er at foretrække for hans fortolkning af samme § (og de vidtgående slutninger der drages af denne) i »Kongemagt og Aristokrati« (1945 s. 201f), jvf. også Arup: Danmarks Historie II, 1932 s. 177f.
 8. Jvf Hofmeisters i n. 2 nævnte arbejde.
 9. DRL 1400 s. 281. Vedr. den historiske baggrund for denne bestemmelse se Ulsig (n. 1) s. 206.
 10. Wm. Christensen har ganske vist fundet et eksempel fra 1492 på en selvejer, der både var bonde og bryde (Dansk Statsforvaltning i det 15. årh., 1903/74 s. 513 n. 2, jvf. s. 423 n. 1). Ifl. T. Jexlev (Lensregnskaber og skattemandtal o. 1500, Arkiv 5, 1975 s. 141) er det pågældende regnskab »den ældste lensjordebog fra kongeriget« og indeholder de visse indtægter af bønderne under Københavns len. Deraf tør slutes, at den pågældende selvejers brydeforhold (også) var indgået i forhold til kronen.

spejler givetvis overklassens kamp om den tilbageværende arbejdskraft under den senmiddelalderlige krise. Men der stod også en kamp om jorden (som vel var af sekundær betydning i forhold til kampen om arbejdskraften, men med jord fulgte ofte arbejdskraft og dermed indtægter/afgifter). Denne kamp vedrørte ikke mindst selvejernes jord.

Det er den almindelige opfattelse, at Valdemar Atterdag (foreløbig) standsede overgangen fra selveje til fæste, eller mao. de privilegerede godsejeres opkøb af selvejerjord, -arbejdskraft og -afgifter på kronens bekostning.¹¹

Denne opfattelse lader sig yderligere underbygge. I det udaterede Responsum fra rigsråd til retterting fra kong Olavs tid § 13 spørges der om »bonis bundonum emptis ante quindecim annos et iam repetuntur«, altså om hvorledes der skal forholdes med selvejergods, der er købt (af godsejere) indenfor de sidste 15 år, og som nu tilbagesøges (på kronens vegne). Hertil svares der, at de salg, der er sket før den dag, hvor Olav blev valgt, skal forblive i kraft, mens de, der er sket siden, skal gå tilbage.¹² Spørgerne mener altså, at der for 15 år siden er etableret en (tvivlsom) retsnorm, der siger, at godsejere ikke må købe selvejerjord, mens svarerne underkender denne retsnorm, for så vidt angår tiden forud for Olavs valg, og for tiden efter (implicit) henviser til det i § 10 i samme responsum registrerede frivillige løfte om, at herremænd ville afholde sig fra at købe selvejergods. Uanset hvilke af de foreslåede dateringer af responsum'et man måtte gå ind for, fremgår det altså, at Valdemar Atterdag ikke alene rent faktisk har forsøgt at standse overgangen fra selveje til fæste, men at han også har (i det mindste) forsøgt at etablere en retsnorm, der sagde, at godsejere ikke måtte købe selvejergods. En nærmere indkredsning af, hvornår Valdemar har gjort det, kræver en længere diskussion af dateringen af responsum'et som jeg har henskuet til en excurs nedenfor. Af denne skulle det imidlertid gerne fremgå, at det er sket relativt hurtigt efter den magtkon-

solidering, som Landefreden 1360 er udtryk for, og med en til vished grænsende sandsynlighed på det Danehof, som blev afholdt i Kalundborg i august 1362.

Valdemars retsnorm led altså den skæbne at blive underkendt, men senere blev den ikke desto mindre anerkendt med tilbagevirkende kraft. Margrethes valg af skæringsåret 1368 for tilbagesøgningen af selvejere og selvejerjord, som havde forladt kronen, indicerer, at hun har regnet med, at Valdemar havde holdt situationen under kontrol, indtil han forlod riget i 1368. Men det viser jo også, at hun har ment, at det var muligt at hævde, at der havde eksisteret en gældende retsnorm i 1368 og senere. Det retslige grundlag for et forbud mod privilegeredes køb af selvejerjord var og blev dog et kildent problem, således som det fremgår af, at man gentagne gange og altså også i 1396 fandt det mest opportunt at holde sig til (i hvert tilfælde formelt) frivillige løfter fra de privilegerede om, at de ikke ville købe selvejerjord foreløbig.

Situationen var altså efter 1396 endeligt fastlåst således, at selvejerbønderne var underkastet et kongeligt tjeneste-/værnforhold, som de (generelt) ikke kunne frigøre sig fra med mindre de fik solgt deres jord. Men samtidig var de afskåret fra at afstå deres jord til de grupper i samfundet, der kunne have mest glæde af den (og af selvejernes arbejdskraft), og som havde kapital at købe for: de privilegerede godsejere. Spørgsmålet er så, hvor mange andre i samfundet, der kunne have interesse i at købe jord uden dyrkere på dette tidspunkt. Muligvis en enkelt fra selvejerbøndernes toplag i ny og næ, som kunne se sin chance til at afrunde og/eller rationalisere driften af sine besiddelser ved at købe en naboselvejergård for en billig penge. Men generelt er det min opfattelse, at de nævnte retsnormer betød en meget alvorlig indskrænkning i selvejerbøndernes personlige frihed, og mere kontant betød det, at de (generelt) blev afskåret fra på linie med de andre grupper af umiddelbare producenter i landbruget at høste frugterne af mangelen på arbejdskraft un-

11. Herom senest Ulsig (n. 1) s. 211f.

12. DRL 1400 s. 332.

der krisen.¹³ Imidlertid var dette jo også lige præcis meningen med de nævnte retsfor skrifter.

I 1410 ser vi da også et meget klart eksempel på konsekvenserne af disse retsnormer, da Fader og Jacob Neb blir dømt til at forlade henholdsvis Ålborg og Randers for at »bygge oc boo« på noget selvejerjord, som de havde arvet efter deres oldefar.¹⁴ Fader og Jacob blir altså delt til stavns, som det (i hvert tilfælde senere) hed.¹⁵ I et privilegiebrev for borgerne i Århus givet af Christian I i 1466 ser vi, at den samme retstilstand stadig principielt var gældende. Borgerne i Århus får kgl. tilladelse til, at de ikke »skal deles nogen stædtz til bonde godtz paa Landet«, når blot de svarer fuldt (af det) i Århus. En selvejer eller (fra senest 1466) én af arvingerne til en selvejergård var/blev normalt tvunget til at bo på selvejergården.¹⁶

Imidlertid har Erik Ulsig hævdet,¹⁷ at selvejerne havde endnu en mulighed, udover at de evt. kunne sælge, for at slippe væk fra stavnen: De kunne bortfæste gården. Så vidt jeg kan se, er det netop det, borgerne i Århus får lov til i 1466 som en særlig kongelig gunstbevisning, for hvorledes skulle de ellers (normalt) være i stand til at svare fuldt af en selvejergård?

Alligevel er det ikke så vanskeligt at finde selvejere, som havde bortfæstede gårde. Men – med en enkelt undtagelse, som jeg skal vende tilbage til – drejer det sig i alle de tilfælde, jeg kender til, om selvejere, som ejede flere gårde. I sådanne tilfælde var det jo imidlertid en uomgængelig nødvendighed, at de gårde, som ejeren ikke selv boede i, blev bortfæstet, hvis det da overhovedet kunne lade sig gøre – ellers kunne de jo ikke svare afgifterne. Endnu i slutningen af 1400-tallet kunne det dog have

13. Man skal dog næppe gøre sig alt for lyserøde forestillinger om de andres muligheder i så henseende. Kong Olavs Hdf. 1376 § 23 og det omtalte Responsum § 9 viser, at der har været stærke kræfter i gang for at få bundet fæsterne til jorden (DRL 1400 s. 281, 332). Uanset, at disse bestræbelser blev underkendt på det (mest) officielle plan, viser andet materiale, at de har været højst virksomme på det faktiske plan. Der findes således kildemateriale, der viser, at godsejere har ment sig i stand til at disponere så sikkert over deres undergivnes arbejdskraft, at man har kunnet love at levere både p.t. øde og besat jord straks eller på et senere tidspunkt med den fornødne arbejdskraft (Rep. 4317 (1400), 5102 (1410); A. Thiset (udg.): Fr. E. Gøyes Jordebog, 1892 s. 120 (1397), 96 (1395)). De to sidste steder – og især det næstsiste – viser ovenikøbet, at der kunne blive betalt for at få øde gods leveret tilbage forsynet med arbejdskraft. Mao. godsejerne kunne købe arbejdskraft af hinanden. Indførelsen af den såkaldte »førlov« (flytteafgift) i senest 1396 på godt 1/2 års landgilde af en normalgård (Erslev, HT 8. II, 1909–10 s. 71ff) har givetvis også noget at gøre med disse bestræbelser.

Godsejerne kunne (selvfølgelig) udnytte deres faktiske magt over deres vornede i et forsøg på at begrænse krisens virkninger. Imidlertid viser den generelle udvikling under krisen, at fæsterne på langt sigt formåede at kæmpe sig fri af sådanne forsøg på at forhindre dem i at få glæde af konjunkturerne.

14. Steenstrup, HT 5, VI 1886–87 s. 372. Jeg må medgive Erik Hofmeister (n. 1 s. 219), at tingsvidnet nævner muligheden af, at de kunne have solgt jorden, men som sagt anser jeg dette for en i det store og hele teoretisk mulighed på dette tidspunkt, og det er i det konkrete tilfælde vanskeligt at forestille sig, at de ikke havde gjort det, hvis det havde været muligt. Det forekommer mig i øvrigt at være egnet til at vække en vis eftertanke om den *faktiske* (modsat den formelt juridiske) situation, når E. Hofmeister har fundet nogle eksempler på, at selvejere har spurgt fogeden om lov til at bortskøde deres jord (til andre selvejere) o. 1500 (i det i n. 2 anfv. arb.).
15. Andre slap nådigere: I 1406 hører vi om et eksempel på, at noget bondegods, som en selvejer havde solgt til et par adelsmænd, i overensstemmelse med 1396 § 4 er blevet dømt i »bonda ritzel« og i kronens væрге. Her slipper arvingen med at fraskrive sig enhver ret til godset, men han var ganske vist også præst (Molbech & Petersen: Udvalg af . . . Dipl. nr. 169).
16. Hübertz: Aktstykker . . . Aarhus I, 1845 nr. 29, AAG V s. 68, Dipl. Chr. I nr. 133, ÆA II s. 170 (1424), Hofmeister (n. 1) s. 219f.
17. Tydeligst i vore mundtlige diskussioner, men se også (n. 1) s. 214 m. henvisning til P. J. Jørgensen: Dansk Retshistorie s. 480.

sine store vanskeligheder at få sådanne gårde bortfæstede på en måde, så de var i stand til at yde alle afgifter fuldtud.¹⁸

Den omtalte undtagelse udgøres af en rådmand i Slagelse, som Erik Ulsig har fundet frem. Ved at sammenholde de to bevarede breve sagen vedrørende,¹⁹ kan man nå frem til følgende billede af situationen: Mads Madsen og hans søster Kirstine havde arvet en selvejergård efter deres fader. I 1434 var den pantsat til Kundby Kirke i Tuse herred, da Mads Madsen skødede (sin andel af) den til søsterens mand, Per Jensen Skipper i Slagelse mod at Per Skipper indløste den fra Kundby Kirke. I 1449 skænker Per Skipper, som nu er rådmand i Slagelse, gården/jorden, som nu betegnes som hans hustrus fædrene arv, til Roskilde Claræ Kloster, mod at hans datter i klosteret må nyde landgilden i sine levedage. Der nævnes en fæster/lejer ved navn (men intet om hvorvidt de »2 hvide penninge i ledingspenge« fortsat skal betales).

For mig lugter dette langt væk af, at Mads Madsen ikke ønskede at bo på og dyrke den beskedne gård. Han (eller allerede faderen) forsøger sig så med en pantsætning til Kundby Kirke, men dette er ulovligt eller i bedste fald af tvivlsom legalitet.²⁰ Mads slipper så ud af klemmen ved at overlade gården til svogeren. Denne kan så unddrage sig pligten til at bo på og dyrke jorden enten ved en fiffig henvisning til, at det er hans kones jord (og ligeså vel som vornedskabet ikke gjaldt fæstebondedøtre, gjaldt den personlige dyrknings-

pligt selvfølgelig ikke for selvejerdøtre), eller også har han i kraft af sin stilling kunnet opnå speciel kongelig tilladelse til at bortfæste gården og unnlade at bosætte sig på den selv – evt. mod betaling.²¹

Denne tolkning er (isoleret set) naturligvis ikke skud- og vandsikker, men den har den fordel, at den kan bringe dette (foreløbig) enkeltstående tilfælde i harmoni med det ovenfor refererede for mig at se »stærkere« kilde-materiale – stærkere fordi det åbenbart refererer til underliggende generelle normer.

Uanset dette, må jeg mene, at Per Skipper har været heldig, når han har kunnet finde en person, som ville dyrke hans jord mod betaling. Det normale i begyndelsen af 1400-tallet må have været, at det p.gr. af mangelen på arbejdskraft har været noget nær umuligt for en mindre selvejer at finde nogen, der ville tage hans jord i fæste – også selvom det havde været tilladt.

Nu kunne man forestille sig, at tingene lettede for selvejerne, efterhånden som mangelen på jorddyrkere aftog i slutningen af det 15. århundrede og begyndelsen af det næste. Alt andet lige skulle det jo føre til, at det måtte blive lettere at sælge en selvejergård og/eller at få tilladelse til at bortfæste den – og dermed slippe væk fra stavnen. Der er imidlertid ikke meget der tyder på, at det gik sådan – nok snarere tvært imod.

Wm. Christensen må trods ihærdige anstrengelser opgive at finde noget konsekvent system i selvejernes afgifter i det 15. århund-

18. Lundenæs Slots Jordebog 1498 (O. Nielsen: Harsyssels Dipl. S. 82ff); Rep. II nr. 4821; A. Heise: Hemmestrup gaard og gods i det 16. og 17. årh., Saml. t. Jy. Hist. o. Top. II, 1868–69 s. 325, 379; H. Larsen: Ejendomsforholdene i Salling 1524, Jy. Saml. 5, V, 1941–42 s. 5f (De to sidste henvisninger har jeg fundet hos E. Hofmeister (n. 2)); Wm. Christensen (n. 10) s. 515f. Den p.t. så omdebatterede såkaldte »Livsfæsteforordning 1523« (Kg. Fr. I da. Reg. s. 4) har også en vis interesse i denne sammenhæng. I denne tilstræbes åbenbart en fuldstændig opregning af de grupper, der kunne tænkes at bortfæste gårde. Herunder omtales »bwndenn«, men ikke andre uprivilegerede jordejere. Der må da formodes at være tale om selvejere, som ejede flere gårde.

19. Rep. 6680, 7880.

20. Hofmeister (n. 2).

21. Kongen eller hans embedsmænd kunne naturligvis give sådanne individuelle tilladelser/dispensationer, således som vi så det gjort for århusborgernes vedkommende. Jvf. også et af de såkaldte »evighedsbreve«, hvor kongen sælger en af sine gårde til at være »en fri Bondegaard« for køberen og dennes arvinger. I det pågældende fastslås det, at den nyslåede selvejer ikke skal »paa Leje lade nogen den Jord, som ligger til forskrevne Gaard, *uden han har det i vor Tilladelse*« (Rep. II 10652 m. min understegning); E. Porsmose: Bønder, bryder og tjenere, 1983 s. 24ff; jvf. også nedenfor om frikøb for bo- og dyrkningspligten for selvejere.

rede, men mener, at de er klart stigende frem mod år 1500. P. Rønn Christensen mener derimod at kunne rekonstruere et skatte-lægdssystem for selvejere, som han er tilbøjelig til at finde oprindelsen til i Valdemar Atterdags genopbygning af kongemagtens indtægter.²² Begge kan meget vel have ret, sådan at forstå, at en »skattereform« under Valdemar Atterdag med tiden blev fulgt op med pålæg af stadig nye eller forøgede herlighedsafgifter (ligesom det efterhånden blev tilfældet for fæstebøndernes vedkommende). I Christian II's Landlov (§ 102) var man klar over, at »ligningssystemet« for selvejernes afgifter var højst uretfærdigt, og F. Skrubbeltang nævner, at det i det 16. århundrede ofte kunne være en fordel for en selvejer at afstå sine ejerrettigheder til kronen og i stedet betale de afgifter, som skulle svares af en tilsvarende fæstegård.²³ Selvom mere forskning på dette område synes tiltrængt, er der således meget der tyder på, at det gik, som man også måtte vente, at tvangsbåndene på selvejerne blev udnyttet til en kraftig forøgelse af deres afgifter.

Imidlertid er der grund til at tro, at den summariske påligning af nye afgifter har ført til, at mindre selvejergårde er blevet ramt betydeligt hårdere end de større og store. Her har vi vel forklaringen på det tilsyneladende paradoks, som Erland Porsmose finder blandt selvejerarvinger på Næsbyhoved Len i årene efter 1500: at nogle førte proces om arveretten til selvejergårde, mens andre betalte sig fra pligten til at overtage sådanne.²⁴

Selvejerbondekategorien var langtfra nogen homogen social gruppe. Den strakte sig fra smågodsejere på en flydende grænse til lavadel til folk, der sad med små arvedelte gårde, der var overbebyrdede med afgifter.²⁵

Det blev naturligvis ikke oplevet som nogen tvangssituation at arve et mindre gods eller en stor »degressivt« beskattet bondegård. Sådanne kunne også sælges, især fra slutningen af det 15. århundrede,²⁶ ligesom det nok ikke var så vanskeligt mod gode ord og evt. betaling at opnå tilladelse til at bortfæste dem. Derimod kunne en mindre eller lille selvejergård, som svarede større afgifter end en tilsvarende fæstegård givetvis hverken sælges eller bortfæstes, og det måtte da (fortsat) opleves som en hård skæbne at arve en sådan. Man kunne så på Næsbyhoved Len i begyndelsen af 1500-tallet og formodentlig også andre steder betale sig ud af tvangssituationen – *hvis man altså havde råd*. Dette sidste er der i øvrigt ikke noget specielt bemærkelsesværdigt i. Man kunne jo også frikøbe sig fra det sjællandske vordenskab, hvis man havde råd.²⁷

Det havde naturligvis været interessant, hvis det havde været muligt at give et bud på størrelsesforholdene mellem disse højst forskellige kategorier af selvejerbønder. Det er højst tænkeligt, at studier i lensregnskaber o.lign. kunne hjælpe et stykke på vej her, men det strækker tiden ikke til i denne omgang. Imidlertid forekommer det mig evident, at selve eksistensen af de retsnormer, der indelbar den beskrevne tvang, er et manifest vidnesbyrd om, at der i det her omhandlede tids-

22. Wm. Christensen (n. 10) s. 508ff; P. Rønn Christensen: Skyld og Skat, Fortid og Nutid bd. 14, 1941–42 s. 135ff.

23. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge (udg.): Danske Recesser og Ordinantser . . . , 1824 s. 51; F. Skrubbeltang: Det danske landbosamfund 1500–1800, 1978 s. 55; jvf. også Hertz (n. 1) s. 91 og det dér nævnte eksempel (fra 1526) på, at selvejere nægtede at betale andre pligtige afgifter end leding.

24. Porsmose (n. 21) s. 87f, jvf. s. 25.

25. Det øverste lag (som givetvis er lettest at finde i kilderne) kan man træffe hos K. Prange: »Bonde af Thy« (Bol og By 5, 1964) og »Lavadelsskæbner i senmiddelalder og renaissance« (i det i n. 1 omtalte Festskrift til Poul Enemark), jvf. også T. Dahlerup: Lavadelens krise, HT 12, IV, 1969 og Hofmeister (n. 2).

26. jvf. Hofmeister (n. 2).

27. Porsmose (n. 21) s. 26, 87f, 96f; Hertz (n. 1) s. 91. I Dronning Christinas Brevbog 1504–10 kan man finde et eksempel, som forekommer mig at være illustrativt i denne sammenhæng: En af kronens *fæstebønder* får brev på, at han må være »frij och qwit fore then bonde gardh . . . som han er arffwingh till, og ey her effther till hannom delis« (DMag. 4, 5 s. 92, jvf. s. 83). Steenstrup (n. 14) s. 428f.

rum fandtes en ganske stor gruppe selvejerbønder, som havde været bedre tjent med ikke at være det.

Vi er så nået frem til vort sidste problem: Hvad skal vi kalde den tvangssituation, som selvejerbønderne blev anbragt i i senmiddelalderen?²⁸

Her stod to forslag overfor hinanden: På den ene side Erik Hofmeister og Erik Ulsig, som vil kalde det en »dyrknings- og arvegårdspligt«, på den anden side Michael Hertz og undertegnede som inspireret af Johs. Steenstrup og Kr. Erslev har kaldt det et »selvejersstavnsbånd« (og variationer af dette).²⁹ Hofmeisters hovedindvending mod denne sidste betegnelse: at muligheden for, at selvejeren kunne sælge gården og dermed slippe væk fra stavnen, gør, at man ikke kan bruge udtrykket »stavnsbånd«, kan på et sprogligt formalt plan imødegås med det modargument, at hvis selvejeren solgte gården, var han ikke længere selvejer og derfor heller ikke pålagt et »selvejersstavnsbånd«. (Det samme gælder det forhold, at selvejersønner ikke nødvendigvis automatisk var bundet til stavnen førend de, senere én af dem, havde arvet gården).³⁰

Imidlertid forekommer det mig ved nærmere eftertanke, at problemet må være: at finde et udtryk, som så vidt muligt dækker de faktiske forhold, samtidig med, at det rummer en mening for folk, der ikke har sat sig så meget ind i disse ting, som de ovennævnte. Ud fra disse præmisses må jeg indvende, at

udtrykket »dyrknings- og arvegårdspligt« må være lidet oplysende for udenforstående, især den sidste del af det. Pdas. kan »selvejersstavnsbånd« måske give nogle associationer, som ikke er helt præcise i forhold til situationen. Imidlertid rummer ordet »stavnsbånd« dog associationer for alle, der har beskæftiget sig blot mere end helt overfladisk med vor fag. Og jeg mener, at der er grund til at trække på nogle af disse associationer, når vi står med den situation, at den gruppe af jorddykere, som man umiddelbart skulle tro var den frieste, er den, der først blir ramt af alvorlige indskrænkninger i deres personlige frihed.³¹ Alt ialt ville jeg nok i dag foretrække at følge Erslev og kalde det »et slags stavnsbånd«.

Uanset hvad vi kalder det, kan vi imidlertid næppe nøjes med at sætte en etikette på, men er nødt til at forklare lidt nærmere, hvad vi mener, når vi taler om de ovenfor behandlede forhold.

Som en afsluttende krølle på halen på dette her, kunne man måske forsøge at trække et par af de grundlæggende synspunkter, som ligger bag det foregående, noget klarere op: Det er et af kildekritikkens vedtagne dogmer, at normativt kildemateriale (fx. lovstof) ikke er meget bevendt til samfundsbeskrivelsen, for vi véd jo ikke (før vi har undersøgt det) om normerne blev overholdt. Imidlertid indeholder normativt kildemateriale jo også – oftest implicit – et beskrivende eller cognitivt element. Baggrunden for lovgivning eller norm-

28. For fuldstændighedens skyld skal jeg anføre, at den også – i hvert tilfælde efterhånden – indebar, at man ikke kunne slippe ud af kniben ved at forære sin gård (eller dele af den) til kirkelige institutioner (Hertz (n. 1) s. 90, Hofmeister (n. 2)).

29. Hofmeister (n. 1) s. 219, 214 (Nissen er dog godt på vej op på flyttelættet, når Hofmeister (s. 220) taler om at »dele til stavns«!); Ulsig (n. 1) s. 214, jvf. også Aksel E. Christensen (n. 7) s. 60; Hertz (n. 1) s. 88, 106; Bøgh (n. 1) s. 286f; Steenstrup (n. 14) s. 370ff; Erslev i Danmarks Riges Historie II, 1898–1905 s. 632f.

30. Jeg må imidlertid medgive Hofmeister, at vendingen »et indiskutabelt stavnsbånd« ikke var specielt velvalgt.

31. Sammenligningsgrundlaget ved betragtningen af selvejernes situation i denne periode er jo uvægerligt det senere (indførte) sjællandske vornedskab for fæstebønder. Der kan måske derfor være grund til at nævne, når talen er om, hvilke associationer vi bør trække på, at det forekommer mig, at selvejerarvingers situation i én henseende var værre end de sjællandske vornedes: En sjællandsk fæstebondesøn o. 1500 kendte i det mindste sin skæbne, hvorimod en fjern slægtning af en selvejerbønder i en fjern landsdel pludselig pgra. dødsfald i familien kunne se sin planlagte livsbane afbrudt og sig tvunget til at overtage en beskeden selvejergård, som måske endda havde ligget øde i flere år – mens man ledte efter ham.

fastsættelse er jo altid, at nogen (magthavere) har opfattet/perciperet en situation, som de mener, der bør gøres noget ved. Rekonstruktion af denne perception er i sig selv et værdifuldt tilskud til vor viden om en kildefattig periode som vor danske middelalder; endnu vigtigere er det imidlertid, at vi alt andet lige må gå ud fra, at en sådan samtidig perception fra en central iagttagersposition som oftest er mere repræsentativ for den samlede situation end de få enkelttilfælde vi kender, fx. fra det yderst dårligt bevarede diplomstof.

Imidlertid er normative kilder jo også levninger, og også i en anden forstand end den vanlige håndfaste: at de er en direkte overleveret del af den fortidige virkelighed. De er også direkte nedslag af fortidige bevidstheder og endda bevidstheder om, hvad der er ret og rimeligt for indretningen af et samfund; mao. de er afspejlinger af mere generelle tankegange om samfundets rette indretning. Dette gælder i endnu højre grad for middelalderligt normativt materiale end for senere, idet middelalderens mennesker havde den opfattelse, at den egentlige ret eksisterede som en transcendent realitet, den guddommelige retfærdighed el.lign., mens de menneskelige love kun kunne være ufuldstændige afspejlinger af denne. Retsnormer for mere specifikke forhold måtte altså principielt afledes af en forestilling om denne generelle transcendent retfærdigheds beskaffenhed.

Ideelt set skulle vi altså via enkeltnormerne kunne nå frem til disse generelle tanker, som i én eller anden udstrækning var styrende for magthavernes handlinger, via disse tankers nedslag i det normative kildemateriale. Imidlertid er det næppe muligt med vore dages briller på blot på hermeneutisk vis at slutte fra nedslaget til den bagvedliggende tankegang. Vi må bruge en teori af en art for at slippe af med vore moderne briller og komme over vadestedet til fortiden. I det fo-

regående er bl.a. teorien om det feudale tjenesteforhold brugt som en brille, der kunne fjerne den moderne og lukke op for en mere generel forståelse af nogle retslige forhold, men samtidig og mindst lige så vigtigt: så synes de enkeltnedslag af retsprincipper, som er fremdraget (for mig at se i hvert tilfælde) at bekræfte eller støtte, at det er den rigtige brille, der er blevet brugt.

Dette var måske en lovlig stor krølle til en så lille hale, men i vore »paradigmeskiftetider« er det næppe nogen skade til at prøve at gøre sig klart, hvad det er man gør, når man gør noget.

Excurs

Om dateringen af »Responsum afgivet af rigsrådet efter forespørgsel af rettertinget« (DRL 1400 nr. 34)

Det seneste forslag til en datering, Erik Kromans i »Den Danske Rigslovgivning« (s. 330): »1385. 11. maj. – 1386. Juli«. er med sikkerhed forkert. Det bygger på, at § 11 forudsætter, at regeringen har herredømmet over Skånemarkedet, men Hansestæderne afleverede først de skånske slotte efter 11.5. 1385 – sandsynligvis i juli s.å. Og så bygger det på, at kong Olav i § 13 omtales som »iam uiuentis«. Han døde imidlertid ikke i juli 1386, men i 1387 sandsynligvis d. 3. august.³² Skånemarkedet havde regeringen imidlertid også herredømmet over, så længe drosten Henning Pødebusk bestyrede dette, og det gjorde han til d. 25.7. 1378.³³ Det betyder, at vi må udelukke den fristende mulighed, som er antydnet i forordet til Aarsberetninger fra Geheimearkivet bd. V, at Margrethes tilbagesøgning i 1396 af selvejere og selvejergods, som er frakommet kronen siden 1368 – at val-

32. Kr. Erslev: Dronning Margrethe, 1882/1971 s. 116ff, s. 149. »Olavi regis iam uiuentis« skal givetvis forstås som »den nuværende kong Olav« og ikke som »kong Olav, som lever nu« eller »kong Olav, som levede dengang«. Jeg takker professorerne Erik Ulsig, Troels Dahlerup og Rudi Thomsen for henholdsvis at have inspireret, hjulpet og overbevist mig til/om denne forståelse samt for anden god kollegial hjælp (og udfordring) i forbindelse med udarbejdelsen af nærværende skrift.

33. HR II nr. 156 § 24, HR III nr. 108.

get af dette årstal hænger sammen med, at den ovennævnte retsnorm er etableret i dette år, hvorfor man blot kan lægge de ovennævnte 15 år til 1368 og få 1383.

Responsum'et forudsætter imidlertid helt klart en situation, hvor der ikke fandtes en regerende konge – mao. en situation med en formynderregering. I § 22 & 23 beskrives marskens og gælkerens embedsområder, og de beskrives begge som værende undergivet drostens myndighed, uden at muligheden af kongens indgriben overhovedet nævnes. I § 21 beskrives drostens embedsområde som værende i praksis lig med kongens daglige regeringsførelse – dog gøres der den indrømmelse i forhold til en tilstræbt generel beskrivelse af embedet, at det gælder, når kongen ikke er til stede (men det var han jo heller ikke, når han var mindreårig), (jvf. også § 4 og § 14). Der fandtes faktisk en formel formynderregering for den mindreårige kong Olav bestående af rigsrådet samt hans forældre.³⁴ Olav blev myndig i 1385, før de skånske slottes tilbagelevering. Imidlertid er det vel en forudsætning for, at nogen finder på at stille spørgsmål om marskens og gælkerens embedsområder, at der enten findes sådanne, eller at regeringen har alvorlige intentioner om, at der skal udnævnes marsk og gælker (jvf. også § 4, som forudsætter, at der findes en fungerende gælker). I 1380/81 døde marsken, og i 1383 blev gælkeren afsat på dramatisk vis – ingen af dem blev erstattet.³⁵

Vi er nu af flere grunde tilbage før 25.7. 1378, og det er vi så meget mere som 6 af paragrafferne (4,5,6,13,17,18) tydeligvis beskæftiger sig med de problemer, som er opstået sfa. en afdød konges/Valdemar Atterdags delvis utraditionelle omgængelse med kronens og andres gods (jvf. også § 2, der be-

skæftiger sig med privilegiebekræftelser (efter kongeskifte)).

Hvis vi så kigger på den ovenfor omtalte § 13, ser vi, at Responsum'et er blevet til efter den dag, hvor Kong Olav blev valgt, og det blev han ifølge håndfæstningens egne oplysninger o. 3. maj 1376.³⁶

Ved at sammenholde med § 10 ses det, at der ved valget er blevet afgivet et løfte om, at »nullos in regno uel miles uel militares« vil købe eller modtage selvejergods i pant. Men dette løfte er blevet gentaget af »omnes in regno« samtidig med, at Responsum'et er afgivet, således at det skal gælde »infra hinc et proximum parlamentum in Nyborgh habendum«. »Omnes in regno« var ikke samlet andre steder i perioden 3.5. 1376–25.7. 1378 end på Danehoffet i Nyborg o. 1. juli 1377.³⁷

Dette Danehof var langtfra noget almindeligt rutinemøde. Store dele af riget og dermed dets mænd befandt sig endnu i maj 1376 under mecklenburgsk herredømme, ligesom regeringen i den siden Valdemar Atterdags død 24.10. 1375 forløbne tid næsten ikke havde haft kontakt med jyske adelige. På Danehoffet 1377 mødte 139 medlemmer af overklassen, heraf halvdelen jyske. Denne den næststørste indtil da i bevarede middelalderlige dokumenter ved navn registrerede forsamling betegner da den endelige opløsning omkring kong Olavs omstridte kongedømme.³⁸ Det var da særdeles nærliggende, at der blandt alle de, der ikke var repræsenterede ved håndfæstningens udstedelse i Slagelse 3.5. 1376 blev rejst debat om regeringens førelse og herunder om det netop på dette tidspunkt meget aktive rettertings virksomhed.

Der kan således for mig ikke være tvivl om, at Responsum'et er blevet til på dette Danehof i Nyborg o. 1. juli 1377.

34. Af pladshensyn må jeg her nøje mig med at henvise til min (endnu) utrykte afhandling: Kampen om magten i Danmark efter Valdemar Atterdags død I-II, 1979 s. 27, 53f.

35. Erslev (n. 32) s. 128, Matzen: Panteret s. 473, Rep. 3333, 3388, Da. Ma. Ann., 1980 s. 73 m. galt årstal 1382 for 1383.

36. DRL 1400 s. 277, som efter alle kildekritiske principper er at foretrække for et tendentiøst vidnesbyrd afgivet 48 år senere, og som ovenikøbet bekræftes af Da.Ma. Ann., 1980 s. 73, jvf. A. Hude: Danehoffet, 1893 s. 110ff, SRD VII s. 413.

37. Hude (n. 36) s. 161f, jvf. s. 165f.

38. Det ovennævnte er nogle af hovedpointerne i min nævnte (n. 34) utrykte afhandling, hvortil jeg endnu engang må henvise.

Dette kan ovenikøbet yderligere underbygges ved at gå lidt videre med § 13. Vi så jo ovenfor, at der dér refereres til, at der 15 år tidligere var sket noget mht. overklassens adgang til at købe selvejergods. I august 1362 blev det ene af de 4 Danehoffe, der kendes fra Valdemar Atterdags tid afholdt i Kalundborg.³⁹ Dette skete umiddelbart efter, at Valdemar Atterdag havde styrket sin position ved at slå den hanseatiske flåde v/ Helsingborg og indgå en foreløbig våbenstilstand med Hansestæderne.

I sommeren 1361 var han travlt optaget med Gotlands erobring og i sommeren 1363 er der intet, der tyder på, at Valdemar har holdt større møder, og fra engang om efteråret til det følgende efterår var han på en større udenlandsrejse.⁴⁰

Vi kan så slutte cirklen med at fastslå, at der altså er ganske overordentlig stor sandsynlighed for, at den ovennævnte retsnorm vedr. de privilegeredes køb af selvejerjord stammer fra Danehoffet i Kalundborg i august 1362.

Knud Prange:

Lokalhistorien i dagens kulturliv – nogle kætterske overvejelser

I det første hæfte som Lokalhistorisk Institut udgav i sin serie: Småtryk, var jeg af den mening at den lokalhistoriske arbejdsmark var præget af en »herlig frugtbarhed«. Det var i 1970. Når jeg har givet mit oplæg i dag undertitlen: Nogle kætterske overvejelser, så skyldes det ikke at jeg har fortrudt min gamle karakteristik. Der er stadig en overvældende frugtbarhed, og den er såmænd også gennemgående herlig, men den er næppe uden problemer, og jeg tror de vil voxe sig større i de kommende år.

Men først lidt om frugtbarheden. Vi har i Danmark ca. 140 kulturhistoriske museer, hen ved 300 lokalhistoriske arkiver og omkring 90

lokalhistoriske foreninger. Og det er vel at mærke kun dem der er tilsluttet deres respektive landsorganisationer. Navnlig af foreninger er der nemlig adskilligt flere. For arkivernes og foreningernes vedkommende kan man få et levende indtryk af aktiviteterne ved at læse deres fælles kvartalsskrift: Lokalhistorisk Journal. Lad mig tage et par eksempler fra det nummer der udkom for små 2 måneder siden. Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver har afholdt kursus om lokalhistorie i undervisningen, og foreningernes sammenslutning har haft kursus med emnet: Mennesker i landsbyen. En statusrapport om forholdene i Vestsjælland kan fortælle, at der nu findes en lokalhistorisk forening i hver eneste af områdets kommuner, og at disse foreninger har travlt med at arrangere foredrag, vise film og lave udstillinger. Om andre foreninger hedder det, at de er ivrigt optaget af at indsamle arkivalier, lave busture, holde kursus i dansning af lanciers, hvis de da ikke er i gang med at lave fotoregistreringer af gamle ejendomme eller landsbymiljøer. Dertil kommer at flere og flere foreninger udgiver periodiske medlemsskrifter. I én kommune har den lokalhistoriske forening haft 4 arbejdsløse i gang i 9 måneder, og nu udkommer der 4 bind om stedets historie 1841–1920, og i en anden forening har man arrangeret et stort friluftsskuespil med historisk emne. Endelig er hovedstaden og de tilgrænsende amter ved at lægge op til en af de store indsamlinger af foreningsarkiver, som i disse år ruller hen over hele landet. Derved reddes hundreder og atter hundreder af arkiver fra tilintetgørelse.

Også for museernes vedkommende er aktiviteten stor og alsidig. Ikke mindst i forbindelse med anlæg af ledninger for naturgas bliver der i disse år gravet i landets undergrund som aldrig før, men der bliver også indsamlet, optegnet og registreret. Men dertil skal så lægges hele formidlingsarbejdet, dels gennem bøger og tidsskrifter, dels ved udstillinger og endelig via museumspædagogernes samarbejde med skolerne, hvor lokalhistorie i dag

39. DD III, 6 nr. 199–205, Hude (n. 36) s. 149, 159.

40. D. Schäfer: Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark 1879 s. 576ff, 580ff; note til DRB III, 6 nr. 193; DD III, 6 nr. 40, 69; S. Tägil: Valdemar Atterdag och Europa, 1962 s. 235f, 278.